

ПОСІБНИК, ЩО НАВЧАЄ ГРАМОТНОСТІ

ХОМ'ЯК І. Зв'язок у вивченні орфографії зі структурними рівнями української мови:

[навч.-метод. посіб. для здобувачів наук. ступеня і студентів української філології]

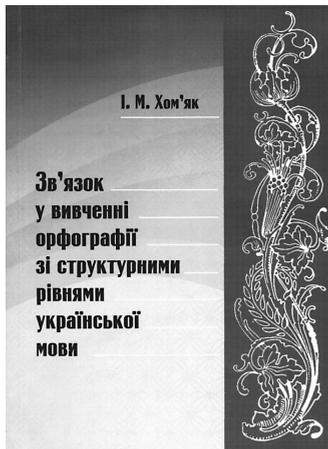
/ І.Хом'як. – Острого, 2011. – 122 с.

Глибоке знання української мови, достатній рівень культури усного і писемного мовлення є визначальною прикметою освіченої людини. Реалізувати ці завдання допоможе посібник доктора педагогічних наук, професора Національного університету «Острозька академія», академіка Академії наук вищої освіти України І.Хом'яка «Зв'язок у вивченні орфографії зі структурними рівнями української мови». Мета книжки – висвітлити основні орфографічні поняття української мови, схарактеризувати методику формування правописних умінь і навичок, проаналізувати особливості реалізації зв'язку у вивченні орфографії з фонетикою, орфоєпією, лексикою, словотвором, морфологією і синтаксисом, а також у поєднанні з роботою над розвитком мовлення.

Це видання адресоване насамперед тим, хто викладає або вивчає курс української мови, адже охоплює всю систему мови. Розраховане воно також на здобувачів наукового ступеня і студентів української філології.

Як зазначено в передмові, найважчий правописний матеріал можна засвоїти порівняно швидко, коли встановлювати внутрішню близькість правописних явищ зі специфічними чинниками кожного з вивчених розділів курсу української мови. Правильне визначення співвідношень між лінгвістичними чинниками дає змогу раціонально застосовувати раніше здобуті знання, вивільняти в такий спосіб час для комунікативно-практичної діяльності.

Посібник складається із семи параграфів, у яких проаналізовано зв'язок у вивченні орфографії зі структурними рівнями української мови. У першому параграфі «Основні орфографічні поняття» автор зосереджується на принципах навчання орфографії, що визначають зміст, методи й організацію засвоєння правописного матеріалу. До них належать: принцип зв'язку навчання орфографії зі структурними рівнями мови; принцип випереджувального роз-

витку усного мовлення відносно писемного; принцип паралельного усвідомлення вивчення орфограми й орфографічного правила, принцип зв'язку теорії з практикою; принцип графічної наочності; принцип опори на звукобуквений аналіз слова, врахування значення морфем, слів і загального змісту висловлювання. Базовими поняттями у шкільному курсі орфографії є: орфограма як об'єктивне явище писемного мовлення, тип і варіанти орфограми, розпізнавальні ознаки орфограми й умови вибору їх, орфографічне правило, зміст якого виражає усталені норми українського правопису.

Автор стверджує, що введення у шкільний курс поняття орфограми (від грец. orthos – правильний і gramma – літера) скорочує розрив між теорією і практикою. Ознайомлення учнів з відомостями про орфограму дає змогу: 1) поліпшити виховання орфографічної пильності; 2) вивчати відомості з орфографії системно; 3) розширити коло лінгвістичних понять, а отже, знання з лінгвістики загалом; запобігати механічному заучуванню орфографічних правил, що пов'язано з підвищенням якості засвоєння правописного матеріалу і реалізацією принципу розвивального навчання. Характеристика розпізнавальних ознак орфограм допомагає школярам краще засвоїти умови вибору їх (фонетичні, семантичні, словотвірні, граматичні). Знання про розпізнавальні ознаки орфо-

грам і особливості вияву їх найпродуктивніше закріплюються у процесі виконання орфографічних вправ.

У другому параграфі «Методика формування орфографічних умінь і навичок» розглядаються всі аспекти порушеної проблеми. Учитель довідається про визначення таких понять, як загальна грамотність і відносна грамотність. Завдання школи полягає в тому, щоб довести учнів до рівня відносної грамотності, а методика покликана визначити найраціональніші способи досягнення цієї мети. І.Хом'як наголошує, що для здійснення поставленого завдання слід керуватися у навчальному процесі загальнодидактичними і методичними, або специфічними, принципами навчання: науковістю, послідовністю, зв'язку навчання з життям та методичними, зумовленими закономірностями засвоєння українського правопису.

Шкільна методика, по суті, не бере до уваги, як впливають на учня в мовному аспекті сім'я, дитяча субкультура, громадська думка, традиції, участь у трудовій діяльності, спосіб проведення дозвілля, засоби масової інформації тощо. Автор характеризує ефективні прийоми і засоби протидії інтерференційним впливам на механізм утворення орфографічних навичок.

Важливою є думка про доцільність диференційованого підходу до планування навчального матеріалу в умовах різних діалектних груп, змінюючи кількість годин, передбачених програмою на вивчення кожного з розділів мови у відповідних регіонах. Диференційована методика з огляду на різноманітність українських говорів і силу їхнього впливу, як стверджує автор, повинна забезпечити індивідуальний методичний підхід до навчання учнів, враховуючи не тільки вікові і психологічні особливості, а й характер того діалекту, на якому вони говорять.

Певні складнощі у формуванні в учнів орфографічних навичок виникають під час вивчення у школах

української і російської мов. Чільне місце має посісти **порівняльний прийом**, завданням якого є встановлювати в певній послідовності відношення тотожності, подібності (зіставлення) і відмінності (протиставлення) об'єктів, характерних для вивчуваних мов.

Прийом зіставлення забезпечує від інтерференційних впливів, активізує логічне мислення учнів, розвиває їхню увагу, включає механічне заучування теоретичних положень, допомагає усвідомити спільні правописні властивості української та російської мов і на цій основі визначити відмінні в їхніх структурах орфографічні риси. І.Хом'як докладно описав техніку конструювання зіставних таблиць, кодоскопів та види робіт із ними.

Для вироблення в учнів орфографічних навичок автор рекомендує застосовувати теоретико-практичний **метод вправ**. Відомі сучасній методиці системні розробки орфографічних вправ у посібнику трансформовані в єдину поетапну структуру. Послідовність виконання таких вправ оптимізує навчання орфографії у школі.

У наступному розділі висвітлено зв'язок між вивченням фонетико-орфоепічного й орфографічного матеріалу і виробленням в учнів навичок грамотного письма. Як орфоепічні, так й орфографічні норми коригують комунікативну функцію мовлення у двох її формах – усній та писемній. Неправильно сказане слово має привертати до себе увагу, як і неправильно написане. Орфоепічні правила, що віддзеркалюють вимову голосних і приголосних звуків та їхніх сполук у мовленнєвому потоці, становлять основу формування в учнів орфоепічних навичок. Завдання школи – підпорядкувати вироблені в родинному колі вимовні навички дитини орфоепічним нормам літературної мови.

Поданий у посібнику детальний аналіз говіркових особливостей у мовленні учнів (та й дорослих також) стане у пригоді всім, хто працює в різних діалектних ареалах. Зазначаючи, що орфоепічну роботу добре проводити на заняттях із виразного читання, автор наголошує, що теоретичним

підґрунтям є уроки з фонетики, які слід будувати на основі порівняння звукових систем української літературної мови, близькоспорідненої мови і місцевого діалекту.

Оскільки вимова слів тісно пов'язана з письмовим відображенням їх, то будь-якій орфографічній вправі мають передувати вправління в усному мовленні. Зважаючи на те, що в основі українського правопису лежить фонетичний принцип, правильна вимова слів є передумовою грамотної передачі їх на письмі. І навіть лексеми, які пишуться за морфологічним принципом, потребують певних зіставлень з іншими формами, однокореновими словами, добір яких супроводиться активними вимовними діями, що становлять основу формування в учнів орфографічних навичок.

Посібник містить теоретичні відомості щодо засвоєння фонетики й орфоєпії залежно від специфічно-територіальних умов і практичних умінь, якими учні повинні оволодіти, опрацьовуючи звукову та графічну системи української мови.

Закріплювати орфоєпічні норми, регулярно виправляючи помилки в мовленні учнів, треба тактовно, щоб спонукати самих школярів поліпшувати власне мовлення.

Слушними також є конкретні рекомендації щодо вимог, яких потрібно дотримуватися на уроках рідної мови. Особливого значення в умовах неоднорідного мовленнєвого середовища набуває навчання орфографії на лексичній основі. Ця проблема ґрунтовно висвітлена в параграфі «Вивчення лексики у зв'язку з орфографією». Типовими лексичними недоліками в письмових роботах є сплутування українських і російських слів, калькування російських слів, уживання діалектизмів. Мовлення багатьох учнів заповнило суржик. У творчих роботах простежуються причинені невібагливим мовленнєвим середовищем помилкові написання. Нестійке інформаційно-мовне поле пригнічує дитячу свідомість, школярі відчувають труднощі в доборі літературно нормованих лексем для формулювання думок і правильної передачі їх на письмі. Для запобігання лексичним огріхам і з метою зба-

гачення учнівського мовлення літературно нормованими словами процес засвоєння кожної нової одиниці мовлення має складатися зі сприймання її на рівні розуміння, нормативного звучання, вправного артикулювання, грамотного написання і якнайширшого застосування в усному і писемному мовленні. Кожна з цих операцій потребує повторного виконання і багаторазової апробації в мовленнєвій практиці.

Роботу над словом, пов'язану з орфографічними завданнями, слід підпорядковувати специфічним принципам вивчення лексики. Так, позамовний, або екстралінгвістичний, принцип передбачає зіставлення слів з реаліями на означення їх. Для цього можна використовувати малюнки з адекватним відображенням словесного змісту, вони допоможуть учням краще збагнути суть лексем з умовними написаннями. На основі діахронічного принципу мовні явища розглядають в історичному розвитку, для пояснення діалектних слів актуальним є прийом однослівного тлумачення.

Словниково-орфографічну роботу можна використовувати, з одного боку, для розширення лексичного запасу учнів через оволодіння новими словами, з'ясування відтінків їхніх значень і сфер застосування в мовленні, з другого боку – для вироблення вміння правильно передавати їх на письмі. І.Хом'як указує на основні прийоми лексико-орфографічної роботи, серед яких: 1) добір літературних відповідників до діалектно маркованих слів, спостереження за відмінностями в написанні їх; 2) порівняльний аналіз орфограм, що збігаються і не збігаються у словах вивчуваних мов; 3) розкриття смислового значення жаргонно забарвлених лексем, протиставлення їм літературно нормованих, обґрунтування написань; 4) етимологічний аналіз слів, що пишуться за історичним принципом; 5) застосування екстралінгвістичного принципу вивчення лексики; 6) заміна іншомовних слів українськими, спостереження за передачею їх на письмі; 7) використання словникових, розподільних, вибіркових диктантів і диктанту «Тиша»; 8) зіставлення паронімічних слів, називан-

ня (підкреслення) в них орфограм; 9) заміна слів і словосполучень синонімами й антонімами, виділення в них орфограм; 10) складання з аналізованими лексемами словосполучень і речень.

Вивчення орфографії має бути тісно пов'язане зі словотвором. Автор посібника наголошує на значущості базових знань з дериватології. У шкільному курсі української мови це способи творення слів, словотворчі префікси, суфікси, словотворчі єднальні голосні. Від рівня дериваційних знань залежить орфографічна грамотність учнів. Цей параграф містить матеріал на допомогу вчителю у проведенні правописної роботи з вивчення словотвору.

У шкільних підручниках з рідної мови у трактуванні словотвору виділено два основні положення: як побудоване слово, тобто з яких словотвірних афіксів воно складається, і як утворюються нові слова. Взаємозв'язок цих процесів полягає в тому, що для з'ясування складу слова потрібно розкласти його на частини (аналіз), а для словотвору – з'єднати дериваційні елементи в єдине ціле (синтез).

Помилки у виділенні значущих частин слова трапляються через поверхове розуміння учнями понять твірної і похідної основ. Учителю слід звернути увагу школярів на ці важливі чинники деривації: основа, від якої утворюються нові слова, називається твірною; похідною ж вважається та основа, що твориться від іншої за допомогою словотвірних афіксів. Проведені педагогічні спостереження, аналіз письмових робіт учнів свідчать про важливість цілеспрямованої роботи для запобігання помилкам, спричинених недостатнім знанням способів творення слів, невмінням співвідносити правила зі словотвірними афіксами і похідними словами, в яких виникають орфограми внаслідок словотворення.

Використані автором контрольні зрізи знань показують, що результати письмових робіт могли б бути вищими, якби під час виконання правописних дій школярі вправніше оперували базовими орфографічними поняттями, як-от: орфограма, розпізна-

вальні ознаки орфограми, орфографічне правило. Оволодівши базовими словотвірними поняттями, учні осмислено сприйматимуть виучуваний матеріал, набудуть правописних навичок на основі свідомого засвоєння орфографічних правил.

У наступному параграфі всебічно висвітлено важливість взаємозв'язку орфографії та граматики. Знання граматики лежить в основі орфографічних правил, що регулюють правопис відмінкових закінчень іменників, займенників, числівників, особових закінчень дієслів, написання разом, окремо і через дефіс повнозначних, службових частин мови та вигуків тощо. Вживання орфограм залежить від морфологічного вираження слова, його відміни, групи, числа, інших граматичних ознак. Вивчення граматики сприяє осмисленому засвоєнню закономірностей розвитку рідної мови, що є запорукою свідомого формування в учнів правописних умінь і навичок. Унаслідок нівелювання граматики, що спостерігається останнім часом, учні поступово втрачають уміння виконувати граматично-правописні дії, які передують вибору правильних написань із низки можливих. Часом, спираючись лише на індивідуальний досвід на рівні здогадів і суто механічне запам'ятовування правопису слів, вони допускають помилки на письмі.

Культура українського мовлення тісно зв'язана з граматиною, оскільки саме граматиною вчить, як потрібно писати і говорити згідно з чинними нормами мовлення. Автор стверджує, що стрижнем навчальної роботи на уроках граматики є пояснення фактів і явищ живої мови у процесі самостійного виконання вправ, що сприяють усвідомленню суті теоретичних узагальнень. До кожного правила дібрано систему вправ, розрахованих на колективне виконання і додаткову індивідуальну роботу зі слабшими учнями. Незнання частин мови ускладнює процес розпізнавання орфограм та передачу їх на письмі. Для запобігання помилкам у посібнику дано перелік вправ на диференціювання мовних явищ, виділення їх із мовленнєвого потоку.

Серед принципів навчання орфографії виокремлено принцип опори на синтаксис, оскільки мета опанування синтаксису – навчити дітей грамотно висловлюватися, додержуючи властивих літературній мові норм, зокрема орфографічних. Порівняно з морфологією в синтаксисі спостерігається менше діалектних невірностей, однак учнівські речення організовані вільніше, аніж у літературній мові, у їхній структурі чимало діалектно маркованих вставних слів, часток, помітне безприйменникове керування дієслів, використання протиставних сполучників у значенні єднальних, вживання дієслівної зв'язки теперішнього часу в невластивому літературній мові значенні і т. ін.

Науково обґрунтовані методичні поради щодо вивчення орфографії у зв'язку з роботою над розвитком мовлення містяться у прикінцевому розділі посібника. Завершальними в системі орфографічних вправ є творчі роботи, серед яких – конструювання, вільні та творчі диктанти, перекази, твори, редагування, вправи-перекази тощо.

Автор наголошує на основних уміннях із розвитку зв'язного мовлення: уміння вільно орієнтуватися в усіх видах мовленнєвої діяльності, добирати відповідні засоби для передачі почутого й побаченого, усувати логічні невірності, досягати мовленнєво-стильової довершеності висловлено-го, швидко і грамотно писати, вдосконалювати написане тощо. У посібнику проаналізовано вимоги щодо оформлення думок на письмі, наведено приклади граматики-орфографічних вправ у зв'язку з розвитком мовлення.

Аналізована праця – результат багаторічної наукової та практичної діяльності автора, його педагогічних спостережень та глибоких узагальнень, що викристалізувалися в систему чітких і аргументованих методичних рекомендацій, які підпорядковані реальній мовній практиці й динамічній за своєю природою мовленнєвій реальності.

Андрій ГЛУЦУК,
викладач ВКНЗ Дубенського
медичного коледжу,
Рівненська обл.